

Middeleeuwse mensen en hun verhalen

Essays van
Rudi Künzel

Ibn Khaldûn in het Maagdenhuis

8 maart 2015. Tijdens de bezetting van het Maagdenhuis in het begin van 2015 werden er door de actievoerende studenten tal van programma's gerealiseerd, politiek, cultureel en wetenschappelijk. Het was inspirerend te zien tot hoeveel mensen in staat zijn als ze tot zelforganisatie overgaan. Ik heb daar onderstaande korte lezing gehouden.

Ik ben het eens met de universitaire vernieuwingsbewegingen Humanities Rally, De Nieuwe Universiteit en Rethink-UvA. Hun streven de universiteit aan zichzelf terug te geven deel ik. Maar we hebben een lange weg te gaan, ook als de beweging doorzet. Wat in decennia is kromgegroeid, krijg je niet zo maar recht.

Sinds een jaar of tien doe ik onderzoek naar de Noord-Afrikaanse geleerde Ibn Khaldûn (1332-1406). Zijn werk is voor het Nederlandse publiek toegankelijk gemaakt door de fraaie vertaling van Heleen Koesen en Djûke Poppinga. Ik had me tot dan toe beziggehouden met Europese geschiedenis, maar in politiek opzicht probeer ik te denken als een wereldburger, met mijn vrouw Anne-Ruth maakte ik reizen in andere continenten en ik wilde al heel lang onderzoek doen naar een niet-Europees onderwerp. Omdat Ibn Khaldûn goed vertaald is (ook in het Engels en Frans) stapte ik heen over mijn bezwaar dat ik hem niet in het oorspronkelijke Arabisch kan lezen.

Ibn Khaldûn is een interessante stem van buiten Europa, zijn cultuur was Arabisch en islamitisch, maar door zijn sociaalwetenschappelijke instelling is hij met ons verwant en voor ons toegankelijk. Je hebt de sensatie een eigentijdse socioloog, antropoloog of historicus te lezen en tegelijk is hij een competente gids in een heel andere wereld uit een andere tijd. Die wereld maakt hij begrijpelijk. Dat vind ik belangrijk, gegeven de toenemende vreemdelingenhaat en islamofobie. Ibn Khaldûns werk biedt daartegen een intellectueel tegenwicht.

Hij werd geboren in 1332 in Tunis. Het islamitische eenheidsrijk dat na de dood van Mohammed (632) ontstaan was, was toen al lang uiteengevallen. In Noord-Afrika waren allerlei staten en stammen met elkaar in conflict. In 1348 woedde daar, net als in Europa, de pest. Ook dat was heel ontwrichtend. Verder was Irak door de Mongolen veroverd. Alleen Egypte was een stabiele staat. Maar in het hele gebied waren twee bindende factoren werkzaam: het Arabisch als bestuurlijke en intellectuele taal, en de islam. Dat is nog steeds zo.

Ibn Khaldûn was een rechtsgeleerde en een hoge ambtenaar. Hij werkte in hedendaags Marokko en Moors Spanje en wierf een tijdlang troepen in Centraal Algerije onder nomaden. Daardoor leerde hij hun levenswijze en sociale organisatie kennen en kon hij die vergelijken met de sedentaire, stedelijke cultuur waarin hij opgegroeid was. Hij ontwikkelde een theorie waarin hij de nomadische en de stedelijke levenswijze met elkaar in één historisch verband onderbracht. Hij raakte verschillende malen in problemen doordat hij deelnam aan politieke intriges en nam in 1382 de wijk naar Egypte waar hij bleef tot zijn dood in 1406.

Toen hij nog in de Maghreb verbleef, was hij begonnen de geschiedenis van dat gebied te beschrijven. Gaandeweg ging hij patronen zien in de historische processen die hij waarnam en ontwikkelde hij concepten om die processen inzichtelijk te maken. De doorbraak kwam in 1377 tijdens zijn verblijf bij nomaden in de woestijn van Centraal Algerije. Hij maakte het eerste ontwerp van de *Muqaddima* ('Inleiding'). Hij was toen 45 jaar oud en zou de komende 25 jaar aan het boek doorwerken.

Ik haal twee thema's uit de *Muqaddima* naar voren die me relevant lijken voor de universitaire vernieuwingsbeweging:

- hoe komt het dat een maatschappelijke orde voort bestaat;
- hoe komt het dat een maatschappelijke orde verandert.

Hoe komt het dat een maatschappelijke orde voort bestaat

Ibn Khaldûn kent twee typen maatschappij: agrarisch, bestaand uit nomaden en sedentaire boeren – stedelijk, bestaand uit kooplieden en ambachtslieden. Tussen deze twee maatschappijvormen is een permanente dynamiek werkzaam: als een groep nomaden steden verovert, ontstaat een rijk met een vastomlijnd territorium dat bestuurd wordt door een dynastie. Na een zekere tijd neemt een nieuwe nomadische groep de macht over.

Bij nomaden wordt een bestendigende factor gevormd door de kennis die zij nodig hebben om in een onvruchtbare en gevaarlijke omgeving te overleven, zij zijn daarin competent, ze weten bijvoorbeeld waar in de woestijn de oases liggen. Bovendien is bij hen het groepsgevoel sterk ontwikkeld; hun clans en stammen zijn quasi-familiale verbanden. Deze groepsolidariteit maakt hun levenswijze mogelijk. Een bestendigende factor bij de stedelingen is gewoonte in allerlei vormen: routine en beroepsbekwaamheid in beroepen en ambachten, en gehoorzaamheid aan de heersende machten. Ibn Khaldûn vergelijkt gewenning aan routines en gehoorzaamheid met een procedé uit de textielnijverheid, de verfbaden waarin stoffen gelegd worden waardoor ze geïmpregneerd raken met kleurstof. Zijn begrip *malaka* (gewoonte) is verwant met het begrip habitus zoals Bourdieu dat hanteerde: een onbewust geworden gedragsdispositie. Je kunt ook denken aan beschouwingen van Gramsci over culturele factoren die het kapitalisme bestendigen. En dichter bij huis aan administratieve routines die de bestaande sociale verhoudingen bestendigen.

Hoe komt het dat een maatschappelijke orde verandert

Dat kan gebeuren onder invloed van interne en van externe factoren. Eerst de interne factoren. In de wereld die Ibn Khaldûn beschreef zijn in elk dynastiek rijk interne destabiliserende factoren werkzaam. Zo'n rijk werd gesticht door een aanvoerder met een aanhang die bestond uit een of meer tribale groepen, die weer bestonden uit groepen vrije en weerbare mannen. De aanvoerder was de eerste onder zijn gelijken. Maar als zo'n rijk eenmaal gevestigd was ging de aanvoerder die nu een vorst geworden was steeds meer steunen op huursoldaten. Die moesten betaald worden. Om dat op te brengen moest de vorst belasting heffen. Toenemende belastingdruk leidde tot verarming van de bevolking. Parallel hiermee verliep een ander proces: de elite leidde eerst een sober leven zoals ze dat als nomaden gewend geweest was, maar raakte na een of meer generaties leven in een stad verslaafd aan luxe. Ze had daarvoor meer geld nodig en ook daarvoor draaiden de onderdanen weer op. Een niet omkeerbare neerwaartse spiraal was het gevolg.

Het ontbreekt niet aan actueel vergelijkingsmateriaal. Kenmerkend voor het hedendaags kapitalisme zijn de schulden die op elk niveau (van staten en grote ondernemingen tot en met afzonderlijke huishoudingen) toenemen; verder de toenemende verschillen tussen arm en rijk (waardoor onder andere de massaconsumptie, belangrijke pijler van het systeem, in het gedrang komt); en ten slotte het ecologisch wanbeleid en de rooibouw waarmee de industriële productiewijze gepaard gaat.

Op de universiteit kun je denken aan het volgende mechanisme. De grootschaligheidsmanie leidt tot meer kosten, waardoor er minder middelen beschikbaar zijn voor onderwijs en onderzoek. De financialisering maakt meer controle noodzakelijk. Dat kost tijd, ook van onderzoekers/docenten, waardoor zij minder tijd hebben voor onderwijs en onderzoek. Dit geldt ongeacht of je het kapitalisme aanvaardt of afwijst. Het zijn systeem-inherente factoren. Ze werken zolang we het systeem niet veranderen.

Externe factoren. In de wereld van Ibn Khaldûn is een externe factor de opkomst van steeds nieuwe nomadische groepen die gebruik maken van de innerlijke zwakte van stedelijke samenlevingen. Vaak is dat een puur militaire kwestie, maar niet altijd. De voorbeeldige leider moet volgens Ibn Khaldûn religieus geïnspireerd zijn en gerechtigheid nastreven. Hier ontmoeten hij en Gramsci elkaar: Gramsci vond dat de linkse intellectueel en agitator integer moet zijn. Hij moet niet alleen zelf overtuigd zijn van zijn politieke gelijk, maar ook anderen daarvan overtuigen en daarbij is zijn levenswijze belangrijk – een morele inzet. Dat is een kracht naast de andere krachten – sociale, politieke – die een rol spelen.

Dat laatste geldt ook voor de universitaire vernieuwingsbeweging. De afloop van het conflict hangt ten dele af van machtsverhoudingen en deels zijn die ook de inzet. De beweging maakt zich sterk voor transparant bestuur, matiging van de macht, democratie, mondigheid van allen die horen tot de academische gemeenschap. Dat zijn politieke eisen, ze gaan over een andere verdeling van de macht. Maar het zijn tegelijk ook morele eisen. En dat geeft deze hervormingsbeweging extra kracht.